

Віктор Мойсієнко
МОВНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.
ТА ЇЇ ВІДБИТТЯ У ПРАКТИЦІ ВЕДЕННЯ АКТОВИХ КНИГ
МІСЬКИХ КАНЦЕЛЯРІЙ

Стан фактичної літературної (українсько-польської) двомовності на початку XVII ст. на землях Правобережної України з часом стає доконаним фактом. Присутність польщизни в українській мові нарощувалася поступово. У XIV-XV ст. можна констатувати швидше вплив руської (староукраїнської) на польську, ніж навпаки [Русанівський, 86-96]. Однією ж з визначальних рис мовної ситуації в Україні кінця XVI - початку XVII ст. незаперечно відзначається польський вплив. [ІУМ, 284; Німчук, 1; Jabłonowski, 58]. І як не парадоксально звучить, але опинившись в цей час у вирі реформаційних рухів, що ширилися із Західної Європи і несли на східнослов'янські землі дотепер іще незнані цінності – освіту, відносно вільну від схоластики, письменство живими народними мовами, українське суспільство із своїми суперечностями територіально-адміністративно-політичними та церковно-релігійними виявилось не зовсім готовим до сприйняття цих змін. Надто прискорений темп запозичення європейських культурних стандартів, які не встигли селекціонуватися й нормально „перетравлюватися”, породжував неминучу вторинність у наслідуванні найближчого західного взірця – польського. Швидко й виразно це виявилось у сфері загальнонавчання – мовній [Яковенко, 63]. Шкільництво, яке в цей час ширилося по всій Речі Посполитій, зрозуміло, і в Україні, мало стати явищем вочевидь позитивним. Проте тодішнє українське суспільство у новопосталій школі разом з першим ковтком свіжого повітря незнаних раніше семи вільних мистецтв: граматики, поезики, риторики, арифметики, геометрії, астрономії, музики, – якимось непомітно „проковтнуло” впровадження реальної тримовності - латиною, польською і слов'янською – а то й двомовності - латиною, польською [Nuckowska, 62] з відсутністю там, так активно вживаної до тих пір, - руської, т. зв. простої, власне української мови. Поряд із такими „загальними” освітніми школами на землях Правобережної України впроваджувались „спеціальні”, зокрема правничі, палестри, де готували *abekadłowuch prawników* взагалі і писарів для міських канцелярій зокрема [Каманин, 12]. Зрозуміло, навчання там здійснювалося мовою польською. Від XVII ст. польщизна повільно, але впевнено і органічно вкорінюється в тогочасному освітньому, культурно-мистецькому житті українства.

Полонізми фіксуються в усіх жанрах і стилях тогочасної літературно-писемної мови. Проте чи не найвиразніше вони проступають у суспільно-політичній та адміністративно-юридичній лексиці [Полюга, 52; Худаш, 139].

Особливо помітний цей вплив у роботі судових установ. Записи до актових книг гродських, земських та підкоморських судів міст Київського, Волинського, Брацлавського воєводств фактично до кінця XVI ст. велися руською мовою. Наприклад, у Житомирській канцелярії із збережених книг лише у 1590 році віднаходимо єдиний (чи не перший взагалі в практиці

житомирських писарів, на жаль, погано збережений і практично нечитабельний) запис польською. Зауважимо, що найдавніша книга, із уцілілих житомирських, обіймає справи за 1582-1588 роки [АК ЖМУ]. Зовсім небагато полономовних судових справ трапляється і на початку XVII ст. Лише згодом, все частіше в актових книгах з Житомира, Луцька, Крем'янця знаходимо тестаменти, декрети, обляти, протестації польською мовою. Так, всі справи актових книг Овруцького гродського уряду за 1678-80 роки (староста Миколай Сапіга) вже записані польською мовою, щоправда початки і кінцівки – українською [АК ОГУ]. Дивуватися цьому не випадає, адже в тому ж таки Овруцькому старостві перші поляки стали старостувати уже від 1616 року (Павел Рудзький). Відтоді, принаймні до Хмельниччини, представників руської (української) шляхти в уряді Овруча не було - Анджей Гурський, Самуель Лаш [Litwin, 135-136].

Відзначимо і такий промовистий факт, що українська шляхта вже в другій половині XVI ст. різні майнові записи, а заодно і підписи ставила мовою польською. Так у 1578 році *Стєфа^н Корыбутови^ч, кнѣжа на Новомъ Збаражу, дєдичъ на Мєжирєчю и Молодѣнє, воєвода тро^цки^и, дѣ^ржа^вца сомили^ски^и, жо^сл^ѣски^и и до^рсун^ски^и* заповіт своїй дружині *кнѣ^жи На^зтази Миха^ловнє Мєтисла^вско^и* складає по-польськи *и на то^м да^л ма^лжо^вцє моє^т мило^т єє мл^ти кнѣ^жи На^зтази Миха^ловнє Мєтисла^вско^и сє мо^т ли^ст по^д моєю пєча^тю и с по^дписомъ руки моєє вло^стноє, пи^смомъ по^дскимъ*, однак представники крем'янецького уряду *А^нтони^и Ялови^цк^и, су^дя, а Сави^и Ялови^цки^и, по^дсудокъ*, лист той відповідно до діючого тоді статуту Великого князівства Литовського веліли записати мовою державною, тобто руською. *А та^к я, того листу вгледа^вши, и єго пєрѣ^д собою каза^вши вычитати, тоє штовєда^нє, шчєвистоє визна^нє и то^т листъ, пнѣ^т ма^лжо^вцє єго даны^и, слово в слово в книги кгр^оскиє записати казаль*. Випис (копію) цього перекладеного листа видали на прохання княжни Анастасії вже також руською мовою, що і засвідчили *Збара^жски^и, воєвода бра^сла^вски^и, староста крем^ян^ѣки^и, рукою вло^стною, А^ндрѣ^и Жири^цки^и, писа^л*. [АК КГС, арк. 44]. Можливо, тут не стільки йдеться про відсутність патріотизму, відступництво української еліти, „просто у свідомості тих авторів витворюється ієрархія престижності, де першу сходинку посіла більш престижна польська, а руська, ще донедавна якою вільно писалось і жартувалось, стає хатнього вжитку. Чи не тому люди, відомі твердістю своїх проруських і проправославних переконань, записують власне прізвище польською, неусвідомлено підкоряючись відчуттю неprestижности руського писання в урочистих публічних випадках” [Яковенко, 64].

XVII ст. внесло докорінні зміни в практику діловодства. Хоча правові відмінності формально зберігалися, і навіть продовжували звучати вимоги щодо окремої серії актових книг, практична необхідність в них паралельно з занепадом руської мови щодалі зменшувалася [Грімстед, 66]. Систематизуючи волинські судові акти, які збереглися, Н.Яковенко уклала

таблицю, де у відсотковому вираженні розглядається процес зменшення руських записів у місцевих замкових і земських книгах протягом 1600 – 1648 р.р. Найвиразнішим він був у Луцьку, де за 10 років (з 1611 по 1620) 91% записів зроблено руською мовою, в той час як з 1641 по 1648 рр. цей відсоток знизився до 43,5% [Яковенко 1983, 64-72]. Подібна ситуація з веденням актових книг і в канцеляріях інших міст Правобережної України. Наприклад, у Житомирському гродському суді україномовні справи відносно послідовно фіксуються до середини XVII ст. З другої половини – рідко, а у XVIII ст. за роки 1707, 1714-1722, 1724-1740, 1753-1755 їх вже нема [АК ЖГУ].

В цей час (кінець XVI - початок XVII ст.) більшість українських писарів ще усвідомлювали значимість та відповідальність своєї писарської місії, донедавна так часто підкріплюваної вимогами київської та волинської шляхти „нагально прохаємо Його королівську мость, нашого милостивого пана, щоб сеймові листи й універсали, конституції і кожну справу, які надсилаються до Київської землі, були писані не іншими літерами і словами, як тільки руськими” і законодавчо закріпленими Статутами Великого князівства Литовського та підтвердженнями короля „всі справи вести і відправляти руською мовою назавжди” [Свербигуз, 9-10] і записували документи переважно тією ж таки руською літературно-писемною мовою, хоч не виключено, що багато хто знав ще й польську та латинь. Записи таких полімовних писарів досить показові у плані вияву взаємовпливів однієї мовної системи на іншу.

У своєму дослідженні маємо на меті на матеріалі двох польськомовних справ – одна писана в Україні, а друга, приблизно в той самий час, у Польщі – проаналізувати особливості їх скоропису і мови. Обидві пам'ятки публікуються вперше.

Справа № 67 за 1598 рік із актової книги Житомирського гродського уряду 1602 року. Зберігається у ЦДІАУ м. Києва, фонд 11, опис 1, справа 2.

*Уписа^нє привилею ѿ^н его м^л ксе^ндза бискупа киевского даного ꙗне
Шаду^рско^у*

(74 зв.) Року $\bar{d}$ $\bar{x}$ v $\bar{m}$ ца $\bar{y}$ i дня.

*На вря^д его к^р м^л за^мку Житоми^рского до мене Па^вла Пласко²⁰
по^дстаростего житоми^рского прысыла^ла еє м^л пани Миколаєвая Шаду^рско^у
через³ приятеля своего шляхе^тного ꙗна Адама Со^втеша привиле^у в Бозе
велебного ксе^ндза Езофа Вереш^нского пискупа киевского менованое ꙗне^у
Шаду^рско^у на має^тно^{ст} даны^у по^дпеча^тю и с по^дписо^м руки его власное
просечи абы то^т привиле^у бы^л прыня^т и до книгъ врьдovýchъ з^дръскихъ
житоми^рскихъ бы^л вписа^н // (74а) Которого^м прынявши чытано²⁰ по
доста^тку выслуhavшы до книгъ вписа^т каза^л которы^у слово в слово та^к в себе
має^т.*

*W ymie Panske Amen. Iz gyonty Biskupstwa Kiowskiego przez czeste
naiazdy y moe niepoczyacielia Kczyza Swietego chosnych pohan tatar niektore puste
zostaly tu dziz tez przez chciwosc a zazdrosc bezecno są nad blizskych obywatelow
tutejszych schizmatikow y heretikow są od Biskupstwa odięta pod ne
przyrolaszczone nakoniec nayduią sie niektorzy takowi w tym woiewodstwie iz
czego ьпочне przez gwalt wydrzec y przywłasczic sobie s tych przerzeczonych
grontow koscielnych nie mogą tego przez zmysliona a falsziwe listeczky swoje
podstępnie dostawiają ktore aby za staraniem y pilnością moją od kazdego
niepoczyacielia ochronione a do Biskupstwa znowu чечуеçowane buli y w
pirwszey kliubie nocy zostac sie mogli iako sie iuz za obięciem moim przez laske y
danine Je k(r) m(l) y Rzeczy Pospolitey y za potwierdzeniem naywyszczego oyca
poczely osadzac y aby tym wietszą a przedszą pomoc y skutek w osadzie swey
mieć ьmyslilem te puste grunty liudziom godnych y Biskupstwu temu za czasem
pozytecznym na osadzenie ich dac jakoz my Jozef Weresczynsky z lasky Bozey
Biskup Kiewskj opat Sieciechowsky ze wszystko kapitulą Biskupstwa swego
Kiowskiego ьpatrziwszy pewny grunt y ьчочыско nazwiskem Dorohike gdzie iuz
jest znaczna osada ktore ьчочыско aby tym prządzą y osadzie sie mogło
przyznalismy iemu za osadze Pana Mikolaia Sadurskego czlowieka godnego
ktorego wiary y statecznosci doznawszy a pamietuiąc na dawne y pilne sluzby iego
postanowilismy go na tym gruncie przarzeczonym woylem ktory to grunt zdawna
do Biskupstwa Kiowskego naliczący nad rzeczko Dochohiko z obiema brzegami dey
ze Dorohinky pomienionemu Panu Mikolaiowi Szadurskiemu zenie y potomkom
i?m daiem z przyliegłosciami iego s poliami z niwami z bory z liasy z dobrowami z
łakami sianozęciami z niwami z łowami rybnemi y zwirczecemi z gony bobrowemi
z drzewami bortnemi s stawy y inszymi pozytkami ktore by sobie wymyslie mógł do
tego ьчочыска zdawna naliezącymi ktoremu y granice pewne przez was są
naznaczone y potwierdzone ktora tak sie w sobie maią poczawszy od greblie
dziedkowskey na rzeczce // (74a zB.) Orpieniu lezącey droga dziedkowska do
Czarnohorodku i da az do włu ktory dzieli Czarnohorodke od Nowego Weresczina
a walem samym idąc iako naprosciey do rzęky Orpienia sobie na potym tego to
przerzeczonego Mikolaia Szadurskiego o cnotnieyszego y ziczliwe ze mieć na tym
gruncie pomienionym na to woylewstwo iemu zenie y potomkom iego przez nas
danym onego y s potomkami iego przyprawic tym naszym czule y mocnic
zachowuiąc zapisalismy sume pewną dwiescie kop groszy monety y liczby litewskoy
w?azda* kope poz ...? dziesiat groszy litewskych liezac ktory to grunt
wyszeypomieniony przerzeczonemu Mikolaiowi Szadurskemu woylewowi y osadcy
naszemu y potomkom iego ...? zarazem ku ьzywaniu y spokojnemu dzierzaniu
puszczamy wzglądem ktoroy daniny naszej y sumy zapisaney powinien będzie s
potomkami swoimi nam y suciessochom naszym na kozdą potuzebe nasze y
suciessochow naszych tczy konie według potuzeby y zwyczaiu woieniemu iako na
ozdobni y stawie pod ьtraceniem try daniny y nimy przerzeczoney aby wazno y
trwało by? dla wiary y swiadcetwa liepszego rąnkami swemi podpisalismy sie
pięczei? nasze zawic sie kazalismy dzialo sie w Nowym Weresczinie w dzien s.*

* Тут і надалі знаком ? позначаємо нерозбірливо написану графему; ...? – слово.

Nowego liata roku panskiego tysiacznego piętsatnego dziewiętdziesiąt osmego przy bitności liudzi zacnych obywatelow woiewodstwa tutesznego ich m^rsci pana Semena Butowicza woyskie^o kiowskiego pana Mikolaia Chaliepskiego y inszych wielu liudzi wiary godnych.

В того привилею печатѣ^u две привесистыхъ. А по^oни^c рукъ тыми словы Jozeph Weresczynsky z lasky Bozey Biskup Kiewskj a opat Sieciechowskj reką swą. Joasine? Sigrowsky Kanonik Kiowen manie^s sua propria. Krzysztoph Jasowski reką swą kanonik Kiewsky.

Которы^u то привиле^u слово в слово до книгъ врьодовы^x за^mку гд^rьского Житоми^pского записа^u.

Akta miasta Uchanie, Księga 1, Karta 68 – 70, sygn. 1,2

Testament Chwedka Wasilika Mieszczanina Uchańskiego

Actum In Uchanie Feria Sexta ante Dominicam Anno Caart proxima anno Dni
1616

Przed oblicznością Slachetnego Jana Kraiowskiego Woitha Uchanskiego slachetnego Jana Drzewoszwowskiego Mikolaia Krawcza Climunta Olehowicza radziecz przysięgłych Krzisztofa Noszki Matysa Marszewskiego Antona Piekarza ławnikow przysięgłych y ynnych wiary czci godnych

Przed ten zwyszopisany Urząd y osoby pomienione przyszedszy oshobą swą opatrzna Prochna zona pozostała nieboszczyka Chwedka Wasilika mieszczanina uchanskiego żądała urzędu y prosiła aby iey był przyęty testament do act urzędowich mieiskich kthory testament tak w sobie opiwa

W ymię Panskie Amen

Ja Chwedor Wasilik aczem chory na ciele alem zdrowy na umysle isz mię tedy Pan Bog złożył chorobą smierci się spodziewam przeto aby o ubogą majątnosc po smierci moiey między przyaciolmi powinne miimi trudios o żadna nie była tę wolę moię ostatnią oznaimię naprzod duszę moię Panu Bogu wręcze miłosierdzia iego świętego poruczam ciało moie ku pogrzebowi przy Cerkwi Uchanskiey dom w ulicy Hrubieszowskiey i czwiercią pola y s folwarkiem zenie moiey Prochniey z dziatkami naszemi z Maruchną y z Uhsamką rzeczy wszytkie ruchome z zoną moią nabyte tho wszystko zenie z dziatkami odkazuję długi kthore mam u kogo naprzod u tescia moiego Borysa złotych piętnascie y groszy dwadziescia to odkazuję zenie z dziatkami. Jednak iesli mię Pan Bog przywroci do pierwszego zdrowia zostawuję sobie panstwo y władzą zupełną w zwysopisaney majątnosci moiey opiekuny tak zenie iako dziatkom moim y majątnosci przydaię oicza mego Wasila y brata moiego Chrycza czo Panu Bogu a onem w opiekę poruczam przy kthorem testamencie byli liudzie wiary godni Marcin Szapiski raicza stary Jan Kwyszynski ławnik przysięgły Wasil ociecz iego Hrycz brat iego – Matwiei pop s Putnowicz to się działo w Uchaniach w domu tegosz Chwedka Wasilika w piątek przed Gromniczami Roku 1616

Thomasz Tyczkowski

Notarius Juratus Uchanien

Wniesienie własne terzo Prochny zony Chwedka Wasilika naprzod wprowadziła do męża swego gdy się poięli macz dwie krow trzy ozimkow – trzy za kthorych wołów parę gdy się dochowały wziął nieboszczyk od jey mosci złotych osmnascie miała tez pieniędzy gotowych złotych cztery wieprzow dwa za kthorych gdy się dochowały wziął nieboszczyk w Woisławiczach złotych dziewięć.

Житомирська справа записана тим само писарем, який вів усі решту документів цієї книги кирилицею. Це відбилося як на мові пам'ятки, так і на графіці. У польськомовному тексті відсутні написання під титлом і лише у кількох випадках виносить писар над рядок кінцевий склад *go* у прикметниках у вигляді кружечка *woyskie^o*, що було властиве і для ведення книг польськими писарями. Не характерна і літерна варіативність у польському тексті. Лише звуки [y] і [p] передаються двома графемами відповідно *u*, *ь* та *ч*, *р*. Послідовності у розмежуванні написань *ч*, *р* не спостерігається. Буква *ь* вживається лише на початку слів *ьрочnie*, *ьчoczyska*. Навпаки, однією літерою передаватися могли кілька звуків, що властиво для рукописного польського письма цього періоду. Так літера *z*, яку український писар виводив подібно до кириличної *З* із значним виступом над рядок, вживається як для написання [з], так і [ж]. Ця ж графема використовується і в кириличному тексті. Літерою *i* передавано [й] у диграфах *ie*, *ia*, *iu* *naiazdu*, *iuz* [i] *heretikow*, а також м'якість попереднього приголосного *ochronione*. Буквою *y* передаються [и] та [й] *tych*, *naprosciey*, *spokoynemu*. Майже не вживає український писар надрядкових позначень для відображення специфічних польських звуків *ł*, *ź*, *ń*, *ś*, *ć*. Послідовно інакше українські писарі накресливали у кириличних і латинкових текстах літери для звука [e], відповідно *ε*, *є* та *е*. Такого розрізнення дотримувався і писар досліджуваної справи.

Передавання м'якості. У польських текстах 16-17 ст. м'якість передавалася графемами *i* та *y*. В житомирській справі лише *i*: *ymie*, *odięta*, *niektorzy*, *sie*, *Orpieniu* тощо. Але такі написання непослідовні: *ne przyrolaszone* і *nie mogą*. Іноді писар відверто помилявся *falsziwe*, *ьpatrzywszy*, *ziczliwe*. М'якість [л] в польській мові в текстах цієї епохи вже нерідко спеціально не виділялась. У мові ж житомирського писаря звук [л] в наведених нижче позиціях напевне вимовлявся м'яко, що і відображено в пам'ятці за допомогою *i*: *przyliegłosciami*, *zmysliona*, *niepczyiacielia*, *kliubie*, *liudziom*. Такі написання характерні і для пам'яток із східної Люблінщини цього періоду [Коść, 45]. Написання *na rzecze* (*на ріці*) можна трактувати як писарську помилку (звук [ц] послідовно пишеться через *c* *nakoniec*, *posy zostac*) або як своєрідне передавання м'якості. За помилку слід вважати передавану м'якість *n* у слові *woieniemu* (ширший контекст *według zwyczaiu woieniemu*).

Відображення *ě. У пам'ятці переважно послідовно відбито типові польські рефлексії цієї псл. фонемі: *naiazdu*, *sobie*, *czlowieka*, *wiary*, *z liasy*, *sianozęciami*, *od greblie dziedkowskey*, *na rzecze*, *miec*, *na gruncie*, *dwiescie*,

swiadcstwa lepszego, dzialo sie, liata. Лише у написаннях *zwirczecemi, dziedkowskey* маємо відхилення: у першому випадку нетиповий для ведення записів у поліських канцеляріях південноукраїнський рефлекс $i < *ě$ у ненаголошеній позиції (пор. у староукраїнських пам'ятках XV ст. *звериньми* [Kuraszkiewicz, 142]); у другому – відбився північноукраїнський мовний узус $e < *ě$ (пор. часто фіксоване у поліських пам'ятках прізвище *Дѣ^лко^вску^н*).

Написання носових. Слова із рефlekсами колишніх $*ę$ та $*o$ для українського писаря становили значні труднощі. Послідовно з носовим фіксовані лише дієприкметники *nauduią sie, dostawaią, naliezącymi, lezącey*, та слово *sq*. Взагалі носовий a вживається значно частіше *pilnoscia moia, ląkami* тощо. Рідше $ę$ *podstępnie, z sianożęciami, będzie*. Досить часто носові не пишуться *czeste, Swietego, sie*. Двічі житомирський писар на місці недієзного носового a пише o *nad rzeczko, dobrowami*, що можна трактувати впливом регіональної польської орфографії. Передавання носівки $a > o$ польськими писарями досить часто відзначали дослідники польських пам'яток із теренів Люблінщини *mayocz* [Kuraszkiewicz 1938, 5]. Помилка у польському тексті житомирського писаря чи не найбільше пов'язано саме з написанням носових *naznaczoneę y potwierdzone, do rzęky Orpienia*, а серед слів з носовими найскладнішими для писаря були числівники *tysiacznego pięćatnego dziewiętdziesiąt osmeo*. Написання лексеми *grunt iz gchonty, grontow, grunt* цілком ув'язується у тодішній орфографічній польській узус (пор. у польській літературній мові XVI ст. *gront, grunt* [Rospond, 477.]).

Дуже непослідовно і рідко вживає житомирський писар графему $ł$ для передавання специфічного польського звука [w] *przyległosciami, z łowami, do wlu, trwało*, але *laske, ląkami*.

Переважно такі ж само риси виділяє як специфічні для характеристики польської мови (dialektu różnospo-kresowego) XVII ст. у Великому князівстві Литовському Софія Курцова: поплутування голосних $o : ó$ *sposob i obrótny*, носових $a : ę$ *urząd i przepąd* (також різні реалізації чи поєднання голосного + носовий приголосний *monż i małżaka*), поплутування твердих і м'яких приголосних *docześny i nieznosny* тощо [Kurkowa, 204].

Поряд із такими локально-узусними рисами польської мови XVII ст. виділяємо у письмі житомирського писаря в ряді випадків і явний вплив тодішньої української літературно-писемної та розмовної мови: *nauwyszczego* - суперлатив утворено із збереженням характерного для української мови асимілятивно-дисимілятивного процесу на морфемному шві (пор. пол. *najwyższy*), *tutesznego* – також цей дериват творився на українському ґрунті відмінно від польського (пор. у цьому ж тексті власне польську форму цього прикметника *tuteyszych*). На час написання документа слово *inszymi* було активно вживаним носіями обох мов (пор. *inszy* [Rospond, 479]). Лише з часом у польській літературній мові *inszy* поступово витісняється формою *inny*. Це ж стосується і дієслівної форми *daiet* – характерна як для варіанту української літературно-писемної мови XVI-XVII ст. на поліській діалектній основі форма із усіченим закінченням *-mo > -m*, так само і для польських текстів цієї доби. Кореневе y дієслівної форми *buli*, очевидно, носить

помилковий характер. Зауважимо, що і в кириличних текстах актових книг напиання з *у* траплялися дуже рідко. У підготованій до друку Житомирській книзі за 1635 рік нами зафіксована лише одна така дієслівна форма *забуувъ* [АК ЖГУ 1635, арк. 265 зв.].

Справа, писана в Ухані, відрізняється від житомирської як орфографією, так і мовними особливостями. Передовсім варто зважити на те, що книга, звідки зроблено випис справи, ведена переважно польською, іноді латинською мовою. Кириличні записи відсутні. Відхилень від існуючих на той час, вже відносно добре вироблених лінгвальних норм старопольської літературно-писемної мови, нема. Разом з тим відзначимо, що попри певну шаблонну подібність оформлення судових справ в Польщі і Україні, були й очевидні відмінності. Зрозуміло, що український писар із Житомира так чи інакше „рівняв” (єдиний за весь рік у книзі) польський текст стосовно українського. Над письмом польського писаря нічого не тяжіло (хіба латинка).

Найперше відзначимо скорописно-орфографічну різницю обох справ. Український писар зовсім не вживає графеми *h*, яку польські писарі ставили не лише для передавання звука [x] – *ch*, але й після *s* – *oshobq*, *t* – *tho*. Інакше накресливали писарі початковий [y]; польський писар звук [ц] передає двояко: диграфом *cz* і буквою *c* *ociecz*; поєднанням графем *cz* також передавано і [ч] *wiary czci*, житомирський послідовно графічно розрізняє ці звуки *za czasem*, *zacznych*; писар з Ухані суглоби графеми *s* часто виводить над і під рядок, у житомирського писаря ця літера завжди в рядку; в житомирського писаря відсутня велика буква *G*, яка наявна в уханського; навпаки, польський писар звук [p] передає лише однією графемою *r*, український – двома *r* і *ч*; зовсім інакша в обох скорописах манера написання великої літери *B*, малої *k*. Не ставить писар із Житомира двокрапки над *у*, що послідовно робить уханський. Польський писар безпомилково вживає літери для носових і завжди графічно розрізняє звуки [l] та [w].

Із фонетичних рис виділимо відносно послідовне відбиття на письмі асиміляції за глухістю *tegosz Chwedka*, *nieboszczyk*, *i czwierciq pola y s folwarkiem*; випадки написання без *j* слова *ociecz* та українську орфографію деяких антропонімів *Hrycz*, *Chwedka*, *Chwedor*, *Wasila*. Кілька раз писар поплутує написання *i/y urzędowich*.

Варто звернути увагу на часте поплутування *e/u* в ненаголошеній позиції *radziecz przysięgłech*, *ławnikow przysięgłych*, *złotech piętnascie*, *złoty ch cztery*, *ludzie wiary godni*, *powinnemi moimi*, *dziatkami naszymi*. Юзеф Коць схильний вважати, що „powstanie takich form może wynikać z wąskiej artykulacji samogłosek nie akcentowanych, ale może być też następstwem wygówniań analogicznych, czy ściśnienia é” [Kość, 42]. Не заперечуючи в цілому припущення польського лінгвіста, відзначимо, що подібні написання можуть свідчити і про артикуляційне зближення в мовному середовищі писаря цих звуків, властиве південним українським говіркам як наслідок конвергенції *ы*, *і* > *и*.

У письмі писарів із судових установ міст східної Люблінщини дослідники виділяють послідовне протиставлення **h** – **ch**. Змішування цих літер фіксується вкрай рідко *Bochdanowicza, chadowacz* [Kość, 46]. Єдиний раз сплутування цих букв спостерігаємо і в уханського писаря *Chrycza - Hrycz*.

Українським впливом варто пояснювати фонеморфологічну структуру числівника *cztyry gotowych złotych cztyry*.

Наведений матеріал дозволяє констатувати, що від XVII ст. в канцеляриях міст Правобережної України було звичайною практикою вести справи двома мовами – руською (староукраїнською) і старопольською. Польщизна проникала в українську лінгвальну систему не лише на рівні лексичному, але й фонетичному та граматичному. Очевидно, треба визнати як небезпідставне твердження А.Заремби, для характеристики окремих зразків тодішнього письма з-під пера деяких українських авторів, що „в руській (українській) писемності того періоду як релігійній, полемічній, так і світській залежність від польщизни була досить значною, писали кирилицею, проте часто вживали польщизну, зберігаючи при цьому лише певні руські риси” [Zaręba, 3]. Справді, у переважній більшості випадків варто констатувати, що українські писарі володіли польською добре, однак на їх письмі знаходив значний відбиток тодішньої української орфографії.

Порівнюючи справи, писані польською мовою в Україні і Польщі, висновуємо про деякі відмінності у скорописі та орфографії, проте в цілому лінгвальні особливості житомирського писаря ув’язуються із виділюваними дослідниками рисами регіональної північномежової (rólnosno-kresowej) польщизни [Kurzowa, 204-205].

Покажчик слів та словоформ, фіксованих в обох справах, де Ж – житомирська справа, U – уханська.

<i>A</i> Ж, <i>a</i> U	<i>Bozey</i> Ж
<i>aby</i> Ж, <i>aby</i> U	<i>brzegami</i> Ж
<i>aczem</i> U	<i>buli</i> Ж, <i>będzie</i> Ж, <i>był</i> U, <i>była</i>
<i>akta</i> U, <i>do act</i> U	U
<i>alem</i> U	<i>Butowicza Semena</i> Ж
<i>amen</i> Ж, U	<i>Chaliępskego Mikolaia</i> Ж
<i>az</i> Ж	<i>przy Cerkwi</i> U
<i>bezecno</i> Ж	<i>chciwosc</i> Ж
<i>Biskup</i> Ж	<i>chory</i> U
<i>Biskupstwa</i> Ж, <i>Biskupstwu</i> Ж	<i>chorobą</i> U
<i>bitnosci</i> Ж	<i>Chwedor</i> U
<i>by</i> Ж	<i>na ciele</i> U, <i>ciało</i> U
<i>blizskych</i> Ж	<i>do Czarnohorodku</i> Ж,
<i>bobrowemi</i> Ж	<i>Czarnohorodke</i> Ж
<i>Bog</i> U, <i>Bogu</i> U	<i>czasem</i> Ж
<i>z bory</i> Ж	<i>czci</i> U
<i>bortnemi</i> Ж	<i>czo</i> U

cztery U	gotowych U
czwiercią U	granice Ж
czego Ж	od greblie Ж
czeste Ж	Gromniczami U
czlowieka Ж	groszy Ж, groszy U
czule Ж	gryonty Ж, grontow Ж, grunty
da Ж	Ж, grunt Ж, na gruncie Ж
danine Ж, daniny Ж	gwalt Ж
dac Ж, daiem Ж, danym Ж	heretikow Ж
dawne Ж	Hrycz U, Chrycza U
dey Ж	
dlia Ж	Hrubieszowskiej U
długi U	Ja U, mię U
do Ж, do U	iako Ж, jakoz Ж, iako U
dobrowami Ж	Jasowski Krzysztofh Ж
się dochowały U	ich Ж
dom U, w domu U	idąc Ж
Dorohike Ж, Dorohinky Ж	iednak U
dostawaią Ж	iey U
doznawszy Ж	iemu Ж, iego Ж, iego U
Drzewoszewskiego Jana U	iesli U
droga Ж	iest Ж
drzewami Ж	isz U
duszę U	iz Ж, s Ж, z Ж, ze Ж
dwadziescia U	inszymi Ж, ynnych U
dwie U	iuz Ж
dzialo sie Ж, się dzialo U	Y Ж, y U
dziatkami U, dziatkom U	Ymie Ж, w ymie U
dziedkowskey Ж, dziedkowska	kanonik Ж
Ж	kapitulą Ж
dzieli Ж	kazalismy Ж
dzien Ж	kazdego Ж, kozdą Ж
dzierzaniu Ж	Kiowskiego Ж, Kiewskj Ж,
dziewięć U	Kiowskiego Ж
dziewietdziesiat Ж	kliubie Ж
dziz Ж	tczy konie Ж
dwiescie Ж	kogo U
falsziwe Ж	kop Ж
s folwarkiem U	koscielnych Ж
gdy U	Kraiowskiego Jana U
gdzie Ж	Krawcza Mikołaiia U
go Ж	krow U
godnych Ж, godnego Ж,	Kczyza Ж
godnych U, godni U	księga U
z gony Ж	

ktore Ж, *ktorego* Ж, *ktory to*
Ж, *ktoremu* Ж, *ktora* Ж, *ktoroy* Ж,
kthory U, *kthore* U, *kthorem* U
ku Ж, *ku* U
Kwyszynski Jan U
laske Ж, *lasky* Ж
ławnikow U, *ławnik* U
łakami Ж
leżącey Ж, *liezac* Ж
z liasy Ж
liata Ж
liczby Ж
lepszego Ж
listeczky Ж
litewskęy Ж, *litewskych* Ж
liudziom Ж, *liudzi* Ж, *ludzie* U
łowami Ж
macz U,
maiętnosc U, *maiętnosci* U
Marszewskiego Matysa U
Maruchną U
Matwiei U
męza U
miasta U
miec Ж, *się maią* Ж, *mam* U,
miała U
między U
mieiskich U
mieszczanina U
miłosierdzia U
my Ж, *nas* Ж, *nam* Ж
mocnic Ж
moe Ж, *moią* Ж, *moim* Ж,
moiey U, *moimi* U, *moie* U, *moiego*
U, *mego* U
mogą Ж, *mogli* Ж, *mogło* Ж,
mogł Ж
monety Ж
mosci U
na Ж
nabyte U
nađ Ж
naiazdy Ж
nayduią się Ж

naywyszczęgo Ж
nakoniec Ж
nalieżącymi Ж
naliczący Ж
napotym Ж
naprzod U
naprościey Ж
naszym Ж, *naszemu* Ж, *naszey*
Ж, *naszemi* U
naznaczonę Ж
nazwiskem Ж
neprzyrolaszone Ж
nie Ж, *nie* U
nieboszczyka U, *nieboszczyk* U
niektocę Ж, *niektorzy* Ж
niwami Ж
niepczyiacielia Ж
nimy Ж, *ich* Ж
nocy Ж
notarius U
nowęgo Ж
Nowęgo Weresczina Ж, *w*
Nowym Weresczinie Ж
Krzysztofa Noszki U
o Ж, *o* U
obięma Ж
obięciem Ж
obywatelow Ж, *obiwatelow* Ж
oblicznoscią U
odkazuię U
oyca Ж, *oicza* U, *ocięcz* U
ochronione Ж
o cnotnieyszęgo Ж
od Ж, *od* Ж
odięta Ж
Olehowicza Climunta U
onego Ж, *onem* U
opat Ж
opatrzna U
w opiekę U
opiekuny U
opiwa U
Orpieniu Ж, *Orpienia* Ж
osada Ж, *osadzie* Ж, *osadze* Ж

<i>osadcy</i> Ж	<i>powinien</i> Ж, <i>powinnemi</i> U
<i>osadzac</i> Ж	<i>pozytecznym</i> Ж
<i>osadzenie</i> Ж	<i>pozytkami</i> Ж
<i>osmego</i> Ж	<i>pozostała</i> U
<i>osmnascie</i> U	<i>przed</i> U
<i>ostatnią</i> U	<i>Prochna</i> U, <i>Prochniey</i> U
<i>osoby</i> U, <i>oshobą</i> U	<i>przedszą</i> Ж
<i>ozdobniy</i> Ж	<i>przerzeczonych</i> Ж,
<i>ozimkow</i> U	<i>przarzeczonym</i> Ж, <i>przerzeczonego</i>
<i>oznaimuię</i> U	Ж,
<i>pamietuiąc</i> Ж	<i>przerzeczoney</i> Ж
<i>Pana</i> Ж, <i>Panu</i> Ж, <i>Pan</i> U,	<i>przeto</i> U
<i>Panu</i> U	<i>przez</i> Ж
<i>Panske</i> Ж, <i>panskiego</i> Ж,	<i>przy</i> Ж
<i>Panske</i> U	<i>przydaię</i> U
<i>panstwo</i> U	<i>przyęty</i> U
<i>parę</i> U	<i>przyaciolmi</i> U
<i>Piekarza Antona</i> U	<i>przyliegłosciami</i> Ж
<i>pewny</i> Ж, <i>pewne</i> Ж, <i>pewną</i> Ж	<i>przyprawic</i> Ж
<i>piątek</i> U	<i>przysięgłech</i> U, <i>przysięgły</i> U
<i>pienędzy</i> U	<i>przyszedszy</i> U
<i>piętnascie</i> U	<i>przywłasczic</i> Ж
<i>piętsątnego</i> Ж	<i>przywroci</i> U
<i>pilne</i> Ж	<i>przyznalismy</i> Ж
<i>pilnoscia</i> Ж	<i>prządzą</i> Ж
<i>pirwszey</i> Ж, <i>pierwszego</i> U	<i>prosiła</i> U
<i>po</i> U	<i>puszczamy</i> Ж
<i>poczely</i> Ж, <i>począwszy</i> Ж	<i>puste</i> Ж
<i>pod</i> Ж	<i>s Putnowicz</i> U
<i>podpisalismy sie</i> Ж	<i>radziecz</i> U
<i>podstępnie</i> Ж	<i>raicza</i> U
<i>ku pogrzebowi</i> U	<i>rankami</i> Ж, <i>reka</i> Ж
<i>pohan</i> Ж	<i>rzeczy</i> U
<i>się poięli</i> U	<i>чечуречowane</i> Ж
<i>poliami</i> Ж, <i>pola</i> U	<i>rybnemi</i> Ж
<i>pomienionym</i> Ж, <i>pomienione</i>	<i>roku</i> Ж
U	<i>chosnych</i> Ж
<i>pomoc</i> Ж	<i>ruchome</i> U
<i>pop</i> U	<i>rzeczy pospolitey</i> Ж
<i>poruczam</i> U	<i>rzeczko</i> Ж, <i>na rzecze</i> Ж, <i>do</i>
<i>postanowilismy</i> Ж	<i>rzęky</i> Ж
<i>potomkom</i> Ж, <i>s potomkami</i> Ж	<i>Sadurskego Mikolaia</i> Ж,
<i>na potuzebe</i> Ж, <i>potuzeby</i> Ж	<i>Mikolaiewi Szadurskiemu</i> Ж
<i>potwierdzeniem</i> Ж	<i>są</i> Ж
<i>potwierdzone</i> Ж	<i>samym</i> Ж

<i>schizmatikow</i> Ж	<i>Uchańskiego</i> U, <i>Uchanskiego</i>
<i>sianożęćiami</i> Ж	U, <i>Uchanskiej</i> U
<i>sie</i> Ж	<i>Uhsamką</i> U
<i>Sieciechowsky</i> Ж	<i>umysłilem</i> Ж, <i>na umyśle</i> U
<i>slachetnego</i> U	<i>upatrzawszy</i> Ж
<i>sluzby</i> Ж	<i>uprochnie</i> Ж
<i>smierci</i> U, <i>po smierci</i> U	<i>upoczysko</i> Ж
<i>sobie</i> Ж, <i>sobie</i> U	<i>urząd</i> U, <i>urzędu</i> U
<i>się spodziewam</i> U	<i>urzędowich</i> U
<i>spokoynemu</i> Ж	<i>utraceniem</i> Ж
<i>staraniem</i> Ж	<i>uzywaniu</i> Ж
<i>stary</i> U	<i>w</i> Ж, <i>w</i> U
<i>stateczności</i> Ж	<i>walem</i> Ж, <i>do włu</i> Ж,
<i>stawie</i> Ж	<i>was</i> Ж
<i>s stawy</i> Ж	<i>Wasila</i> U
<i>suciessochom</i> Ж	<i>Wasilika Chwedka</i> U,
<i>sume</i> Ж, <i>sumy</i> Ж	<i>wazno</i> Ж
<i>swiadcstwa</i> Ж	<i>według</i> Ж
<i>swietego</i> Ж, <i>świętego</i> U	<i>Weresczynsky Jozef</i> Ж
<i>swoie</i> Ж, <i>swey</i> Ж, <i>swego</i> Ж,	<i>wiary</i> Ж, <i>wiary</i> U
<i>swoimi</i> Ж, <i>swemi</i> Ж, <i>swą</i> Ж, <i>swą</i> U,	<i>wielu</i> Ж
<i>swego</i> U	<i>wieprzow</i> U
<i>Szapiski Marcin</i> U	<i>wietszą</i> Ж
<i>szkutek</i> Ж	<i>wydrzec</i> Ж
<i>tak</i> Ж, <i>tak</i> U	<i>wymysle</i> Ж
<i>takowi</i> Ж	<i>wyszeypomieniony</i> Ж
<i>tatar</i> Ж	<i>władzą</i> U
<i>tedy</i> U	<i>własne</i> U
<i>testament</i> U, <i>testamencie</i> U	<i>wniesienie</i> U
<i>u tescia</i> U	<i>woyskie^o</i> Ж
<i>tez</i> Ж, <i>tez</i> U	<i>w Woislawiczach</i> U
<i>tych</i> Ж, <i>te</i> Ж	<i>woytem</i> Ж, <i>woytowi</i> Ж, <i>woitha</i>
<i>Tyczkowski Thomasz</i> U	U
<i>tym</i> Ж, <i>tego</i> Ж, <i>temu</i> Ж, <i>tego</i>	<i>woytewstwo</i> Ж
<i>to</i> Ж, <i>na to</i> Ж, <i>ten</i> U, <i>tę</i> U, <i>tho</i> U, <i>to</i>	<i>woieniemu</i> Ж
U, <i>tegosz</i> U	<i>woiewodstwie</i> Ж, <i>woiewodstwa</i>
<i>tysiacznego</i> Ж	Ж
<i>trwało</i> Ж	<i>wolę</i> U
<i>try</i> Ж, <i>try</i> Ж, <i>trzy</i> U	<i>wołow</i> U
<i>tu</i> Ж	<i>wprowadziła</i> U
<i>tutejszych</i> Ж, <i>tutesznego</i> Ж	<i>wręcze</i> U
<i>u</i> U	<i>wszystko</i> Ж, <i>wszystkie</i> U,
<i>ubogą</i> U	<i>wszystko</i> U
<i>Uchanie</i> U, <i>w Uchaniach</i> U	<i>wziął</i> U
	<i>za</i> Ж

<i>zachowując</i> Ж	<i>zicliwe</i> Ж
<i>zacznych</i> Ж	<i>złotech</i> U, <i>złotyach</i> U
<i>zawic sie</i> Ж	<i>złożył</i> U
<i>zapisalismy</i> Ж, <i>zapisaney</i> Ж	<i>zmyśliona</i> Ж
<i>zarazem</i> Ж	<i>znaczna</i> Ж
<i>zazdrość</i> Ж	<i>znowu</i> Ж
<i>żądała</i> U	<i>zostały</i> Ж, <i>zostać się</i> Ж,
<i>żadna</i> U	<i>zostawię</i> U
<i>zdawna</i> Ж	<i>zupelną</i> U
<i>zdrowy</i> U	<i>zwyczajni</i> Ж
<i>zdrowia</i> U	<i>zwyżopisany</i> U, <i>zwyżopisaney</i>
<i>ze</i> Ж	U
<i>zenie</i> Ж, <i>zona</i> U, <i>zenie</i> U, <i>z</i>	<i>zwirzecemi</i> Ж
<i>zoną</i> U	

АК ЖГУ	- Актова книга Житомирського гродського уряду. Фонд 11, опис 1, справи 16, 19, 24, 43. Зберігається в ЦДІАУ м. Києва.
АК ЖГУ 1635	- Актова книга Житомирського гродського уряду 1635 року. Зберігається у ЦДІАУ м. Києві. Фонд 11, опис 1, справа 2.
АК ЖМУ	- Актова книга Житомирського міського суду 1582-1588 рр. / Підгот. до вид. М.Бойчук. – К., 1965
АК КГС	- Актова книга Крем'янецького гродського суду. Фонд 22, опис 1, справа 2. Зберігається в ЦДІАУ м. Києві
АК ОГУ	- Актова книга Овруцького гродського уряду. Фонд 15, опис 1, справа 1. Зберігається в ЦДІАУ м. Києва
Грімстед	- Грімстед Кеннеді. Руська серія Коронної метрики // Руська (Волинська) метрика. – К., 2002.
Zaręba	- Zaręba A. Wpływ polszczyzny na słownictwo innych języków słowiańskich // Język polski. – XVI. – 1961.
ГУМ	- Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К., 1983.
Каманин	- Каманин И.М. Палеографический сборникъ. Матеріали по історії южно-русского письма въ XV-XVIII в.в. К., 1889.
Kość	- Kość Józef, Polszczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym, Lublin 1999.
Kuraszkiewicz	- Kuraszkiewicz W. Gramoty halicko-wolyńskie XIV-XV wieku. Kraków, 1934.
Kuraszkiewicz 1938	- Kuraszkiewicz W. Z przeszłości narzecza zamojskiego // Pamiętnik Lubelski. – t. III. – Lublin, 1938.

- Kurzowa - Kurzowa Z. Najważniejsze charakterystyczne rysy języka polskiego w WKŁ w XVII w. // *Munera linguistica* Ladisłao Kuraszkiewicz dedikata. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1993.
- Litwin - Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę, 1569-1648. – Warszawa, 2000.
- Німчук - Німчук В.В. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI – початку XVII ст. // Берестейська унія і українська культура XVII ст. – Львів, 1996. Nuckowska - Nuckowska Halina. Wpływ języka polskiego na rozwój ukraińskiej leksyki religijnej // *Z badań nad polsko-ukraińskimi powiazaniami językowymi*. Pod. red. D.Buczki, M.Łesiowa. – Lublin, 2003.
- Полюга - Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. К., 1991.
- Rospond - Rospond St. *Studia nad językiem polskim w XVI wieku*. – Wrocław, 1949.
- Русанівський - Русанівський В.М. Польська ділова мова XVI-XVII ст. як джерело вивчення її історичних взаємин з українською // *Славістичний збірник*. – К., 1963.
- Свербигуз - Володимир Свербигуз. *Старосвітське панство*. – Варшава, 1999.
- Худаш - Худаш М.Л. Спостереження над лексичними полонізмами в українській актовій мові XVI-XVII ст. // *Дослідження і матеріали з української мови*. – К., 1960.
- Jabłonowski - Jabłonowski A. *Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi*. – Kraków, 1899-1900.
- Яковенко 1983 - Яковенко Н.Н. О языковом составе гродских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII века // *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории*. – Днепропетровск, 1983.
- Яковенко - Яковенко Наталія. Розтятий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини // *Сучасність*. - № 10. – 1994.